संत ज्ञानेश्वरांच्या 'ज्ञानेश्वरी'तील संस्कृती

अशोक आलगोंडी

सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग प्रमुख, शिवानंद महाविद्यालय, कागवाड जि. बेळगाव.

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17260160

ABSTRACT:

संस्कृतमधील भगवद्गीतेचे भाषांतर म्हणून 'ज्ञानेश्वरी' हा मराठीत प्रसिद्ध असलेला ग्रंथ आहे. असे असले तरी ते 'भाषांतर नसून स्वतःचे मौलिक काव्यात्मक लेखन आहे', कारण ते भगवद्गीतेवरचे भाष्य आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीला "भावार्थ दीपिका" असेही म्हणतात, हा ग्रंथ इ.स. १२९० साली लिहून पूर्ण केला. वारकरी संप्रदायाला वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त करून देणाऱ्या संत ज्ञानेश्वरांनी 'ज्ञानेश्वरी' लिहून मराठी साहित्य आणि भाषेच्या वैभवात फार मोठे योगदान दिले आहे. हा ग्रंथ मराठी साहित्यात मैलाचा दगड ठरला आहे. कर्मकांड, जातिव्यवस्थेला विरोध करून त्यांनी भोंदू बुवाबाजीवर प्रहार केला. वैदिक धर्मव्यवस्थेने त्यांच्या अख्ख्या कुटुंबाला छळले असतानाही त्यांनी समाज कल्याणासाठी विश्व प्रार्थना केली. आज 'ज्ञानेश्वरी'ला ७३५ वर्षे पूर्ण होताहेत. सातशे वर्षानंतरही 'ज्ञानेश्वरी'चे मोल कमी झालेले नाही; एखादे अभिजात साहित्यच असे चिरकाल टिकून राहू शकते. 'ज्ञानेश्वरी'मधून संत ज्ञानेश्वरांनी संस्कृतीचे जे दर्शन घडवले आहे ते कालातीत आहे. 'ज्ञानेश्वरी' ही भगवद्गीतेवरील सुंदर मराठी भाषांतरात्मक टीका असली ती केवळ धार्मिक ग्रंथच नाही, तर तत्कालीन समाज, संस्कृती, जीवनशैली, तत्त्वज्ञान, आचार-विचार यांचे प्रतिबिंबही आहे. ज्ञानेश्वरीतून तत्कालीन भारतीय संस्कृतीचे समृद्ध दर्शन घडते. ज्ञानेश्वरी, मराठी साहित्य, संस्कृती, तत्त्वज्ञान, विज्ञान, भक्ती, ग्रामीण जीवन, संत परंपरा, संप्रदाय.

KEYWORDS:

ज्ञानेश्वरी, संस्कृती, भक्ती, समाजसुधारणा, तत्त्वज्ञान.

प्रस्तावना:

ज्ञानेश्वरी ही गीता टीका संत ज्ञानेश्वरांनी १६ व्या वर्षी लिहायला सुरुवात केली आणि ती नेवासे या ठिकाणी भागवत धर्माच्या कीर्तनप्रसंगी कथन रूपाने सांगितली होती. ज्ञानेश्वरी ही श्रीमद्भगवद्गीतेवर मराठी भाषेत लिहिलेली पहिली टीका मानली जाते आणि ती ओवी छंदात लिहिलेली आहे. ही एक अत्यंत महत्त्वाची व प्रभावी आध्यात्मिक काव्यरचना आहे, जिला मराठी साहित्य आणि भक्ती संप्रदायात अढळ स्थान आहे.

नेवासे गावातील मंदिराच्या सभामंडपात एका खांबाला टेकून ज्ञानेश्वर बसले आणि त्यांनी गीतेवरील टीका मराठी ओवीत सांगायला प्रारंभ केला. गुरू निवृत्तीनाथांनी आशीर्वाद दिलेच होते. गावकरी आणि परिसरातील शेकडो लोक ज्ञानेश्वरांच्या कीर्तनास उपस्थित राहू लागले. लोकभाषेत अर्थ सोपा करून ज्ञानेश्वर गीतेचे अवघड ज्ञान सांगू लागले. जिवाचे कान करून लोक प्रवचन ऐकू लागले. ज्ञानेश्वरांचे कीर्तन ऐकल्यावर लोक समाधान पावत आणि या भावंडांचे मनसोक्त कौतुक करीत. त्यावेळी ज्ञानेश्वरांचे वय अवघे १५ वर्षांचे होते. संस्कृत भाषेत गीतेचे श्लोक आहेत ७००, तर ज्ञानेश्वरीत श्लोक आहेत ८७६२. यावरून किती दीर्घ विस्ताराने ज्ञानेश्वरांनी हा ग्रंथ लिहिला याची सहज कल्पना येते. अठरावा अध्याय सर्वात मोठा म्हणजे १८१० ओव्या असलेला आहे, तर सर्वात लहान अध्याय पाचवा असून त्यात १८० ओव्या आहेत. ज्ञानेश्वरांनी हा ग्रंथ रचिला म्हणून या ग्रंथाला 'ज्ञानेश्वरी' म्हणतात व हाच शब्द सर्वत्र रूढ झालेला आहे. याशिवाय या ग्रंथाला 'भावार्थदीपिका' आणि 'ज्ञानदेवी' असेही म्हणतात.

१२ व्या शतकात सर्वसामान्यांच्या व्यथा, वेदना त्यांनी आपल्या लेखणीतून मांडल्या. कर्मठ लोकांचा विरोध झुगारून ज्ञानेश्वरांनी स्वतःचे तत्त्वज्ञान सर्वसामान्यांना कळेल अशा साध्या सरळ भाषेत लिहिले आणि अंधाराकडून प्रकाशाकडे घेऊन जाणारा ज्ञानमार्ग दाखवला. ज्ञानेश्वरी श्रेष्ठ आहे कारण ती केवळ भगवद्गीतेचं भाषांतर नाही, तर एक आध्यात्मिक, तात्त्विक आणि भक्तिपूर्ण मार्गदर्शन करणारी ग्रंथसंपदा आहे, जी सामान्य जनतेसाठी खुली केली गेली. ज्ञानेश्वरीच्या श्रेष्ठत्वाविषयी विचार करताना त्यातील काही वैशिष्ट्ये लक्षात घ्यावी

लागतात.

१. ज्ञानेश्वरीमध्ये लोकाभिमुखतेचा वापर ज्ञानेश्वरांनी केला आहे: ज्ञानेश्वरी ही प्राकृत मराठीत लिहिलेली पहिली मोठी ग्रंथकृती आहे. त्या काळी वेद, उपनिषदे, गीता या संस्कृत भाषेत होत्या. सर्वसामान्य जनतेला समजत नव्हत्या. संत ज्ञानेश्वरांनी गीतेच्या तत्त्वज्ञानाला ओवीबद्ध रचनेत सर्वसामान्यांसाठी सुलभ केलं.

२. तात्त्विक खोली आणि सरळ साधेपणा हे ज्ञानेश्वरीचे दुसरे वैशिष्ट्य आहे: ज्ञानेश्वरी ही शब्दशः भाषांतर नाही, तर भावानुवाद आहे. त्यांनी भगवद्गीतेतील प्रत्येक श्लोकाचं तात्त्विक, भक्तिपूर्ण आणि आत्मानुभवावर आधारित स्पष्टीकरण दिलं आहे. त्यामुळे ती तत्त्वज्ञान, भक्ती आणि साधनेचं सुंदर मिश्रण आहे. गीतेत हा अर्जुन आणि भगवंत, धृतराष्ट्र आणि संजय या दोघांचे संवाद आहेत. परंतु ज्ञानेश्वरीत भगवंत, अर्जुन, धृतराष्ट्र, संजय याशिवाय ज्ञानेश्वर माऊली आणि निवृत्तीनाथ गुरु, ज्ञानेश्वर माऊली आणि श्रोते वर्ग, दुर्योधन आणि द्रोणाचार्य असे अनेक संवाद आल्यामुळे त्याच्यातली चित्ताकर्षता वाढली आहे म्हणून ज्ञानेश्वरी सातशे वर्षांनंतरही कायम आहे.

३. भक्तीमूल्य आणि आध्यात्मिक दृष्टिकोन हे तिसरे वैशिष्ट्य: ज्ञानेश्वरी ही केवळ तत्त्वज्ञान नाही, ती एक भक्तिरसपूर्ण अनुभव आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी साक्षात्काराच्या भूमिकेतून ज्ञानेश्वरी लिहिली आहे. त्यामुळे शब्दांत “अनुभव” उतरला आहे.

४. ज्ञानेश्वरी मध्ये समाजसुधारणेचा दृष्टिकोन अंतर्भूत झालेला आहे: त्या काळी ज्ञानाचा अधिकार फक्त काही विशेष वर्गांपुरता मर्यादित होता. ज्ञानेश्वरीने सर्वसामान्य माणसाला आध्यात्मिक ज्ञानाचा अधिकार दिला. ही मोठी सामाजिक क्रांती होती.

५. ज्ञानेश्वरी मधील साहित्यिक सौंदर्य अतुलनीय आहे: ज्ञानेश्वरीतील ओव्या अत्यंत रसाळ, गेय, आणि काव्यात्मक आहेत. अनेक ठिकाणी उपमा, रूपकं, आणि सुंदर कल्पनांची मांडणी पाहायला मिळते.

६. मराठी संतपरंपरेचा पाया: ज्ञानेश्वरीमध्ये सांगितलेल्या तत्त्वज्ञानाच्या आधारे घातला गेला. हे एक याचे विशेष वेगळेपण म्हणावे लागेल. ज्ञानेश्वरीमुळेच नंतरची संतपरंपरा — तुकाराम, नामदेव,

एकनाथ इत्यादींना प्रेरणा मिळाली. ती मराठी भक्तिसंप्रदायाचा पाया आहे.

'ज्ञानेश्वरी' ही भगवद्गीतेवरील सुंदर मराठी भाषांतरात्मक टीका असून ती केवळ धार्मिक ग्रंथच नाही, तर तत्कालीन समाज, संस्कृती, जीवनशैली, तत्त्वज्ञान, आचार-विचार यांचे प्रतिबिंबही आहे. ज्ञानेश्वरीतून तत्कालीन भारतीय संस्कृतीचे समृद्ध दर्शन घडते.

१. ग्रामीण जीवनाचे चित्रण:

साहित्यातून काळाच्या विविध छटा समजून घेता येतात. तसेच त्या त्या काळातील जीवनमान देखील अधोरेखित झालेले असते. ज्या काळात 'ज्ञानेश्वरी' ग्रंथ लिहिला गेला तो काळ पाहता त्यातून ग्राम संस्कृतीचे दर्शन होणे स्वाभाविक आहे. ज्ञानेश्वरीत शेतकरी, गवळी, विणकर, लोहार, कुंभार, असे विविध समाज घटक दिसून येतात. त्यांच्या कामकाजाचे आणि जीवनशैलीचे वर्णन ज्ञानेश्वरांनी ओवीरूपात केले आहे.

"पेराल ते पीक येईल। जो शेवटचा तो पहिला होईल..." या ओवीतून किंवा

नाना कृषीवलु आपुले। पांघुरवी पेरिलें।

तैसे झांकी निपजलें। वान पुण्य।। (१३-२०६)

शेतकरी जमिनीत बी पेरताना आधी चाफा तयार करून घेतो. नंतर बी पेरतो. त्यावर माती टाकून ते झाकून टाकतो. त्यामुळे वारा, ऊन, पाऊस यांचा बीजावर सरळ परिणाम होत नाही व ते सुरक्षित राहते. जर ते बी तसेच उघड टाकले तर त्याचा काहीच उपयोग नाही. एवढेच नव्हे तर ते बी नष्टही होऊन जाईल. त्याप्रमाणे खरा ज्ञानी माणूस आपल्या हातून पडलेली दानधर्मादी पुण्यकर्मे गुप्त ठेवतो. अगदी या हाताचे त्या हातालाही कळणार नाही. अशा ओवींमधून शेतीचे महत्त्व आणि कृषीसंस्कृतीचा आदर प्रकट होतो.

२. स्त्रियांची भूमिका:

ज्ञानेश्वरी ही तत्त्वज्ञानावर आधारित असून स्त्रियांबद्दल थेट फारशा ओव्या आढळत नसल्या तरी, ज्ञानेश्वरांनी काही ठिकाणी स्त्री-

पुरुष समानता, चेतनेतील एकता, आणि आध्यात्मिक सुलभता यांचा उल्लेख करत स्त्रीच्या महत्त्वाची आणि भूमिकेची अप्रत्यक्षपणे उंची वाढवलेली आहे. स्त्रीच्या भूमिकेचा आदर सूचित करणारी एक ओवी:

“स्त्री, शूद्र, अधम अधमासी
| ज्ञानमार्ग आसी सहजासी”

(अध्याय ९, ओवी ३३५)

या ओवीत संत ज्ञानेश्वर सांगतात की आध्यात्मिक मुक्ती किंवा आत्मज्ञान मिळवण्यासाठी जन्म, जात, किंवा लिंग हे अडथळे ठरत नाहीत. ते स्पष्टपणे म्हणतात की स्त्रियांना सुद्धा आत्मज्ञान मिळू शकते, ते ही सहजतेने. हे त्या काळच्या सामाजिक रूढींविरुद्ध ठामपणे उभे राहणारे विधान आहे. स्त्रियांनाही आत्मज्ञानाचा, भक्ती व योगमार्गाचा अधिकार आहे. धार्मिक आणि आध्यात्मिक क्षेत्रात त्यांना दुय्यम मानू नये. लैंगिकता ही आत्म्याच्या प्राप्तीमध्ये अडथळा नाही. संत ज्ञानेश्वरांची ही ओवी स्त्री-पुरुष समानतेचा एक शक्तिशाली आवाज आहे. त्यांनी त्या काळच्या पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेतही स्त्रीच्या आध्यात्मिक अधिकाराला मान्यता दिली.

ज्ञानेश्वरीत स्त्रियांबद्दल आदराची भावना आहे. नारीशक्तीचे महत्त्व, आईची उपमा, स्त्रीचे गुणविशेष हे वर्णनात दिसून येते. “जैसी माता तैसा लेकु...” या शब्दांतून मातृत्वाचे मोल अधोरेखित होते.

३. सामाजिक समभाव आणि लोकसंवाद:

सामाजिक समता, समभाव, आणि मानवतेचा पुरस्कार करणारा एक लोकहितवादी ग्रंथ म्हणजे ज्ञानेश्वरी आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी समाजातील जाती-धर्म, स्त्री-पुरुष, उच्च-नीच या भेदांना साफ फाटा देऊन समत्व हेच आध्यात्मिक आणि सामाजिक सत्य मानले आहे.

“जनी जाहले एकभावे | तेथे भेदाभेद नसो कवणे” (अध्याय ५, ओवी ४५५)

ज्यांच्या मनात सर्व जीवांबद्दल एकभाव निर्माण झाला आहे, तिथे कोणताही भेद उरत नाही. ज्ञानेश्वर इथे सांगतात की, जेव्हा माणूस सर्वांमध्ये एकच आत्मा पाहू लागतो, तेव्हा कोणताही सामाजिक भेद, जात, धर्म, लिंग, श्रीमंत-गरीब इ. फरक उरत नाही. ही ओवी म्हणजे

मानवता, समता आणि बंधुभावाचा गाभा आहे. समतेचा अर्थ अधिक स्पष्ट करणारी आणखी एक ओवी म्हणजे "सर्वांभूती देव पाहे | तोचि साधू ओळखारे" (अध्याय ६, ओवी ३२५) जो सर्व प्राण्यांमध्ये देव पाहतो, तोच खरा साधू आहे. ज्ञानेश्वरीतील समभाव म्हणजे केवळ आध्यात्मिक समता नव्हे, तर सामाजिक न्यायाची आणि मानवतेची मूलभूत शिकवण आहे. ही शिकवण आजच्या समाजातही तितकीच लागू आहे – जिथे समानता, बंधुत्व, आणि न्याय यांची नितांत गरज आहे.

ज्ञानेश्वरांचा दृष्टिकोन सर्वसमावेशक होता. जातपात, वर्गविभाग नाकारून त्यांनी भक्तीमार्ग सर्वसामान्यांसाठी खुला केला.

"आम्ही जीवो जीवासी भेटी। माया छाटूनी जाऊ..." या प्रकारे, समाजातील सर्व घटकांमध्ये ऐक्य, प्रेम आणि समरसतेचे संस्कार ज्ञानेश्वरीतून दिले गेले आहेत.

४. धार्मिक आणि नैतिक मूल्ये:

ज्ञानेश्वरीत धर्म म्हणजे आचरण, शुद्धता, सेवा, संयम, आणि ज्ञान अशी शिकवण आहे. त्यांनी कर्मयोग, भक्तियोग आणि ज्ञानयोगाचे संतुलन साधले. त्यातील ओव्या धर्म, भक्ती, आणि नैतिकतेचे अत्यंत प्रभावी दर्शन घडवतात. खाली एक प्रसिद्ध ओवी दिली आहे जी धार्मिक आणि नैतिक मूल्यांचे स्पष्ट दर्शन घडवते:

"आपुला धर्म पाळावा । परधर्माची निंदा टाळावा ॥" (अध्याय १८, ओवी २४०)

"आपुला धर्म पाळावा" म्हणजे प्रत्येकाने आपल्या कर्तव्याचा, स्वधर्माचा पालन करावा. पण ते करत असताना दुसऱ्यांच्या धर्माचा अपमान किंवा निंदा करू नये हेही ज्ञानेश्वर माऊली आवर्जून सांगतात. कारण आपले कर्तव्य, जबाबदारी आणि नैतिक वर्तन पाळणे हे धर्माचे मूळ तत्त्व आहे. इतरांच्या श्रद्धांचा आदर करणे ही नैतिकतेची उच्च पातळी आहे. तसेच नकारात्मक बोलणे किंवा टीका करणे टाळणे हे आध्यात्मिक उन्नतीसाठी आवश्यक आहे.

मर्यादेसी न उल्लंघावे । नित्य नैमित्तिका चित्त द्यावे ।
कर्मफळा निःशेष त्यजावे । जैसी वांतीची ॥

५. निसर्ग आणि पर्यावरण संवेदना:

या ग्रंथामध्ये निसर्ग, पर्यावरण, पंचमहाभूत, वनस्पती, प्राणी यांचे अनेक संदर्भ आहेत. ज्ञानेश्वरांनी निसर्गाचे वर्णन अतिशय संवेदनशीलतेने आणि आत्मीयतेने केले आहे. ज्ञानेश्वरीमधील एक प्रसिद्ध ओवी आहे -

"वृक्षवल्ली आम्हां सोयरी वनचरे।
पक्षी ही सुस्वरे आळविती।
पर्णशाळा सदा सज्ज सज्जनांस।
चिंतन हे एकांत असे।"

(अध्याय १३)

वृक्षवल्ली, पशुपक्षी हे आपले सखे सोयरे आहेत. त्यांच्या सहवासात एकांतात भगवंताचे चिंतन करण्यास मिळते. निसर्गातच अध्यात्म आहे. निसर्गाशी एकरूपतेचे नाते सांगणाऱ्या अशा अनेक ओव्या ज्ञानेश्वरीत आढळतात. ज्या निसर्ग आणि पर्यावरणाविषयीची संवेदना स्पष्ट करतात:

"सर्वांही जीवांशी मैत्री।
ऐसें जाणे हेंचि पंक्ती।
मग दु:खें सुखें निश्चिती।
सहावे परी।"

"आहे सर्वत्र एक जीव।
जरी उणे-अधिक भाव।
तरी तो परमेश्वरचि ठाव।
सर्व ठिकाणी।"

(अध्याय १८ – ओवी ३८५-३८९)

सर्व प्राणीमात्रांशी मैत्रीभाव ठेवावा, कारण सर्व ठिकाणी तोच एकच आत्मा (परमेश्वर) आहे. हे जाणणं म्हणजेच खरी अध्यात्मिक समज होय. ज्ञानेश्वरांनी निसर्गातील प्रत्येक घटकाला जिवंततेने पाहिले. निसर्गाचे उदाहरण देऊन तात्त्विक विवेचन केले आहे.

"जैसे वनात फुले फळे। तैसे सज्जन गुण करी..." अशी उदाहरणे

निसर्गप्रेम व पर्यावरणाची जाणीव दर्शवतात.

६. तत्त्वज्ञान व आध्यात्मिक विचार:

ज्ञानेश्वरी "भावार्थदीपिका" ही संत ज्ञानेश्वरांनी लिहिलेली श्रीमद्भगवद्गीतेवरील मराठीतील एक अत्यंत प्रभावी आणि गूढ तत्त्वज्ञान मांडणारी कविता आहे. यात तत्त्वज्ञान, अध्यात्म, भक्ती, कर्म, योग आणि जीवन विवेक यांची सहज आणि रसाळ शैलीत मांडणी केलेली आहे. ज्ञानेश्वरीत उपनिषदांचे सार, अद्वैतवाद, आत्मा-परमात्मा यांचा गूढ अर्थ सहज, ओघवत्या भाषेत दिला आहे. यामुळे त्या काळातील बौद्धिक आणि तात्त्विक संस्कृती स्पष्ट होते.

ज्ञानेश्वरीमध्ये आलेले विज्ञानाचे संदर्भ तपासून पाहिले तर आपल्या लक्षात येईल की, त्यांना केवळ ज्ञान अवगत नव्हते तर विज्ञानाची जाणीव देखील होती. ते म्हणतात,

'पै वसंताचे रिगवणे।
झाडांचेनि साजेपणे।
जाणिजे तेवि करणे। सांगाती ज्ञान।।
अगा वृक्षाशी पाताळी। जळ सापडे मुळी।
तें शाखाचिये बाहाळी। बाहेर दिसे।।'

झाडांचे रुजणे, फुलणे याची वैज्ञानिक मीमांसा ज्ञानेश्वरांनी केली आहे. वसंताचा प्रवेश झाडांच्या टवटवीतपणावरून जाणता येतो. त्याप्रमाणे ज्ञानवान पुरुषाची इंद्रिये ज्ञानाचे अस्तित्व दाखवतात. वृक्षाला जमिनीमध्ये पाणी सापडते, ते पाणी जरी डोळयांना प्रत्यक्ष दिसत नसले, तरी ते बाहेरून फांद्यांच्या विस्तारावरून दिसते. अथवा अंकुराचा लुसलुशीतपणा हा जमिनीचा मृदूपणा सांगतो किंवा आचार हा चांगल्या कुलवानाचा थोरपणा दाखवितो. या रीतीने विज्ञानविचार त्यांनी ज्ञानेश्वरी ग्रंथात जागोजागी आढळतो.

समारोप:

आयुष्यभर संत ज्ञानेश्वर आणि त्यांच्या भावंडांना शास्त्री पंडितांनी छळले. असे असूनही स्वतःचे तत्त्वज्ञान मांडताना मात्र त्यांनी संपूर्ण समाजाचे हित चिंतीले आहे. 'पसायदान' मध्ये त्यांनी अमुक एका घटकासाठी किंवा जाती-धर्मासाठी प्रार्थना केली नाही. तर जगातील

प्रत्येक व्यक्तीच्या कल्याणासाठी सद्भावना व्यक्त केली आहे. म्हणून वारकरी संप्रदायाचे दैवत असलेल्या पंढरपूरच्या विठ्ठल किंवा वैदिक हिंदू धर्मातील कोण्या एका देवाला त्यांनी प्रार्थना केली नाही. ज्ञानेश्वरांनी ‘आतां विश्वात्मके देवे, येणे वाग्यज्ञे तोषावे। तोषोनि मज द्यावे, पसायदान हे।।’ म्हणत विश्वप्रार्थना केली.

‘ज्ञानेश्वरी’ हे केवळ धार्मिक ग्रंथ नाही, तर ते एक सांस्कृतिक दस्तऐवज आहे. यातून आपल्याला त्या काळातील समाजजीवन, विचारविश्व, नीतिमूल्ये, ग्रामीण संस्कृती, निसर्गप्रेम, मानवता आणि ज्ञानाची कास धरणारी समृद्ध परंपरा दिसून येते. संत ज्ञानेश्वरांच्या लेखणीतून साकारलेली ही संस्कृती आजही आपल्याला मार्गदर्शक ठरते. ज्ञानेश्वरी श्रेष्ठ आहे कारण ती ज्ञान, भक्ती, साधना आणि सामाजिक समतेचं अद्वितीय उदाहरण आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी “गीता” सामान्य जनतेपर्यंत पोचवून, तिच्या तात्त्विक खोलीला लोकाभिमुख केलं. आणि हे कार्यच तिला अद्वितीय बनवतं.

संदर्भ:

1. विज्ञानस्पर्शी ज्ञानेश्वरी - प्रा. गणेश हरी लिमये, बहुजन साहित्यधारा, पुणे, आवृत्ती ४ थी, १४ नोव्हेंबर २०१०
2. महाराष्ट्रीय संत मंडळाचे ऐतिहासिक कार्य - बा. रं. सुंठणकर, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, आवृत्ती ४ थी, ऑगस्ट २०१७
3. मराठी संतांचे सामाजिक कार्य - डॉ. विष्णू भिकाजी कोलते, अनु. सुमती रमाकांत कोलते, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, आवृत्ती १ ली, ऑगस्ट २०१४
4. भारतीय संतांचे योगदान - संपा. डॉ. स्नेहल तावरे, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती १ ली, ८ जानेवारी २०१५
5. श्री बसवेश्वर ते श्री ज्ञानेश्वर एक चिंतन - कृष्णा मेणसे, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, आवृत्ती ६ वी, जानेवारी २०२३
6. वारकरी संप्रदाय आणि संत साहित्य - संपा. डॉ. शिवाजीराव मोहिते, कर्मवीर प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती १ ली, ६ एप्रिल २००८

Funding:

This study was not funded by any grant.

Conflict of interest:

The Authors have no conflict of interest to declare that they are relevant to the content of this article.

About the License:

© The Authors 2024. The text of this article is open access and licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.